

УДК 911.52

ЛОГВИН М.М., ЄРМАКОВ В.В.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ НА ПОЛТАВЩИНІ

Зростаючий інтерес до антропогенних ландшафтів у структурі ландшафтної сфери Землі пояснюється поступовим збільшенням їх питомої ваги та значення у формуванні умов життєдіяльності населення. Крім можливості підпорядкування природних процесів меті (оптимі) покращення забезпечення суспільства максимально різноманітними засобами для існування, завжди існує і реальна небезпека втрати контрольованості протікання багатьох природних процесів, особливо тих, які відзначаються складністю, багатонаправленістю та зміщенням дії у часі. Ще понад 130 років тому К.Маркс писав: “Природа, що передувала історії людства ... крім хіба що окремих австралійських коралових островів новітнього походження, нині ніде більше не існує”. Тому подальший розвиток антропогенно-ландшафтних досліджень має безпосередню актуальність як для раціонального використання, охорони та відтворення природних ресурсів, так і для вирішення теоретичних проблем впливу суспільства на природне середовище в цілому.

У світлі тих завдань, що стоять перед сучасним антропогенним ландшафтознавством (подальша розробка його теоретичних основ, удосконалення типології та польового картографування, складання регіональних монографій, розгортання стаціонарних та напівстаціонарних досліджень) важливою особливістю вивчення антропогенних ландшафтів виступає одночасне врахування природних та соціально-історичних факторів.

Відносна молодість антропогенних ландшафтів у порівнянні із природними комплексами обумовлює виключно важливе значення історико-археологічного методу, що передбачає аналіз опублікованих та рукописних літературних і картографічних

джерел (дані археологічних розкопок, літописи, матеріали Генерального межування, військово-топографічні описи XVIII ст., географічно-статистичні описи окремих губерній та ін.). Цей метод тісно пов'язує антропогенне ландшафтознавство з історичною географією [3, с.153-154]. У зв'язку з цим науково-практичний інтерес становить розгляд структури типів ландшафтів Полтавського регіону в історичному аспекті. До кінця XIX ст. ландшафти були уже майже повністю освоєні. Головним напрямком життєдіяльності було освоєння ландшафтів сільськогосподарського типу і проходило з північного заходу (Посулля) на південний схід (район колишнього Дикого Поля) [4, с.72]. Використання земель у Полтавській губернії мало наступний вигляд (табл. 1).

Таблиця 1.

Структура земельних угідь Полтавської губернії у 60-х рр. XIX ст., %, [5, с.112].

Під будівлями та городами	Під садами	Ліси		Поля (рілля)	Луки (степу або сіножаті)	Шляхи та вигоны	Чагарники	Болота	Води	Піски
		Будівельний	Дров'яний							
2,8	0,7	2,9	2,4	72,6	12	1,1	0,9	2,2	1,1	1,3

Порівнюючи структуру господарського використання земель у Полтавській губернії у зазначений період із сучасною (табл. 2), можна відмітити сталу тенденцію збереження основних пропорцій та співвідношень між різними напрямками використання ландшафтів.

Таблиця 2.

Структура ландшафтних комплексів Полтавської області, %, [6, с.112].

Вид ландшафтів	%
Сільськогосподарські ландшафти	76,2
в т. ч. підтип агроландшафтів	63,7
підтип сіножатей і пасовищ	11,1
підтип багаторічних насаджень	0,8
Лісогосподарський тип ландшафтів (з врахуванням лісосмуг та чагарників)	9,4
Селітебний тип	2,6
Промисловий тип	0,8
Шляховий тип	1,7
Заповідний тип	2
Гірничопромисловий тип	0,25
Рекреаційний, водний тип і т. п.	

Деяке зменшення питомої ваги підтипу агроландшафтів у загальній структурі ландшафтів і збільшення площ під лісом є відображення оптимізації всієї системи природокористування на Полтавщині. А з іншого боку, свідчить про збереження високого аграрного потенціалу області. Поява ряду нових підтипів антропогенних ландшафтів (промисловий, гірничопромисловий) відображає процеси індустріалізації, які відбувалися на Полтавщині протягом XX ст.

Особливе значення має структура ландшафтного комплексу території та її вплив на географічні особливості життєдіяльності суспільства. Перевага в доіндустріальну епоху аграрного типу природокористування обумовило найтісніший зв'язок та взаємозалежність господарської діяльності від потенціалу оточуючих ландшафтів. Цей вплив можна простежити на прикладі Переяславського повіту

Полтавської губернії. У багатотомному “Сборнике по хозяйственной статистике Полтавской губернии”, який видавався протягом 80-90 рр. XIX ст. вміщено значний фактичний матеріал з цілої низки питань господарського життя Полтавщини пореформенної епохи. Автори відповідного його тому умовно розподілили територію Переяславського повіту на чотири окремі частини, найбільш контрастними з яких виступають дві: узбережжя Дніпра та так званий “Чорноземний район”. Ці райони відрізнялися не тільки особливостями та структурою земельних угідь (табл. 3), але й мали певні відмінності у напрямках господарської діяльності населення.

Так район узбережжя Дніпра характеризувався найбільшим розвитком неземлеробних занять населення. Із 5465 чол. зайнятих у кустарних промислах та ремеслах, 2617 чол. припадало на даний район, а на “Чорноземний район” – 1899 чол., що пояснюється об’єктивними обставинами, які, в цілому, підтверджують правило. По-перше, цей район найбільший у повіті за площею селянського землеволодіння та кількістю населення, по-друге, із числа 1899 зайнятих у промислах, 1414 займалось домашнім ткацтвом (переважно жінки) та й то лише у зимовий час, вільний від сільськогосподарських робіт.

По-третє, із волостей цього району найбільший відсоток зайнятих у несільськогосподарських видах робіт припадає на долю Помокельської волості, яка має найменш родючі ґрунти у порівнянні з іншими волостями району (багато піщаних, болотистих і солонцюватих ділянок) [7, с.190-191]. Крім того, характер ландшафтної структури території вплинув і на характер розселення і людність поселень. Так, в межах району дніпровського узбережжя безпосередньо біля Дніпра на 1 поселення (без несамотійних хуторів) в середньому припадало 927 чол., у найвіддаленішій від Дніпра смузі – 2567 чол., а у проміжній смузі – 1107 чоловік на 1 поселення [7, с.26].

Таблиця 3.
Структура угідь Переяславського повіту Полтавської губернії в кінці 80-х рр.
XIX ст., %, [7, с.10].

Угіддя	Район узбережжя Дніпра	“Чорноземний район”	По повіту
Рілля	37,2	68,3	56,1
Сіножаті суходільні	12,4	8,0	8,4
Сіножаті вологі	4,7	7,9	7,9
Ліси	20,9	4,9	11,8
Інші угіддя	12,3	0,7	5,2
Шляхи	1,2	1,0	1,1
Води	3,4	0,3	1,3
Яри	0,0	0,0	0,01
Болота	1,0	0,7	0,7
Інші незручні угіддя	2,2	0,2	1,0

У районі узбережжя Дніпра також найменш розвинене велике землеволодіння (менше $\frac{1}{2}$ дворянського землеволодіння, а у “Чорноземному районі” воно складає переважну більшість). Район також більше відпускав селян на заробітки за межі Полтавської губернії. Незначна кількість наймачів земельних ділянок у дніпровському узбережжі обумовлюється й тим, що землеробство не в усіх місцевостях складало основне заняття, тоді як у “Чорноземному районі” неземлеробські заняття мало поширені. Тому селяни частіше вдавалися до найму

землі при нестачі (обмеженості розмірів) власної. Так, у першому з районів відсоток наймачів до загальної кількості селян-власників складав 28,9%, а у другому – 46,9% [7, с.155]. “Чорноземний” займав перше місце у повіті за кількістю орендарів (71%). За кількістю орендованої землі він виділяється менш контрастно (44% від загальної її кількості по повіту), але тут і найменший середній розмір орендної ділянки (9 десятин), що приблизно у 2,5 рази менше ніж у решти районів.

Сучасні антропогенний вплив на ландшафти Полтавської області проявляється у наступних процесах. Відносно високу стійкість природної системи Полтавської області до зовнішнього (антропогенного) впливу зумовлює відносно невелика розчленованість рельєфу, в цілому сприятливе в природно-господарському розумінні співвідношення між опадами та теплозабезпеченістю, домінування глибоких чорноземних ґрунтів, різноманітність рослинного та тваринного світу, наявність багатьох видів природних ресурсів. Найбільш розвинутими галузями господарства області є інтенсивне багатогалузеве сільськогосподарське виробництво, залізорудна, металургійна, нафтовидобувна та нафтопереробна, машинобудівна, м'ясна, зернова, цукрова промисловість, будівельна, індустрія, автомобільний, залізничний та трубопровідний транспорт. Як наслідок, природно-територіальна система характеризується досить високим ступенем антропогенної перетвореності ландшафтів та відносно високими показниками антропогенного навантаження.

В загальному земельному фонді області (2874,5 тис. га) сільськогосподарські угіддя займають 2185,7 тис. га, із яких 80,7% становить рілля (на початку 90-х років – 84,4%), 7,3% сінокоси та 8,7% пасовища (на початку 90-х років – приблизно по 7%). В ґрунтовому покриві переважають потужні чорноземи переважно на лесових породах (48,3%), чорноземи залишково солонцюваті і солонцюваті переважно на лесових породах (28,7%). Територіальна диференціація ґрунтів дає підставу для виділення внутріобласних ґрунтових зон. В Західній лісостеповій зоні переважають чорноземи глибокі легкого механічного складу. Легкий механічний склад ґрунтів сприяє водній ерозії. В східній лісостеповій зоні, що знаходиться в річкових басейнах з розчленованим рельєфом, переважають чорноземи глибокі малогумусні, в долинах річок – піщані, лучно-чорноземні та солонцюваті ґрунти. Тут висока активність водноерозійних процесів. В перехідній південній зоні поширені найкращі ґрунти області – чорноземи типові потужні середньогумусні. Помітного прояву набули процеси вітрової ерозії. Південно-західна зона характеризується поширенням залишково- і слабосолонцюватих чорноземів, частково піщаних та супіщаних ґрунтів.

В землекористуванні області спостерігаються такі тенденції.

1. Високий ступень розораності земель. Поряд з високим рівнем сільськогосподарської освоєності території області ступінь розораності становить понад 61% (на початку 90-х років – близько 65%), в окремих районах цей показник досягає 80%, що істотно перевищує такий же показник в Україні. Забезпеченість ріллею в розрахунку на 1 жителя становить 1,08 га/чол. (Японія – 0,03, Україна – 0,65, США – 0,67, Австралія – 1,56). Розорюється понад 18 тис. га луків, що розташовані в заплавах річок, що посилює такі екологічно негативні процеси, як змив дрібноземів в період повеней, обміління і забруднення річок.

2. Збільшення масштабів вилучення земель для несільськогосподарських потреб.

3. Розвиток процесів закислення і вторинного засолення ґрунтів, що також призвело до зменшення площі сільгоспугідь. Внаслідок регіонального порушення балансу і режиму підземних вод зростає ступінь обводненості території, що сприяє

збільшенню площ заболочених і перезволожених земель в південних районах області (Кременчуцькому, Кобеляцькому, Козельщанському та Новосанжарському). Це зумовлене великою роздрібленістю земної кори, проявами висхідного розвантаження підземних вод в зоні впливу Кременчуцького та Дніпродзержинського водосховищ.

Водні ресурси формуються переважно за рахунок стоку річок Сула, Хорол, Псьол і Ворскла, джерелом транзитних вод є стік Дніпра. Водозабезпеченість області дещо перевищує середній в Україні рівень і становить 67,4 тис. м³ на 1 км² та 1,13 тис. м³/рік в розрахунку на 1 жителя. Значні запаси підземних вод: прогнозні – 4060,5 млн. м³/рік, затверджені – 757,8 млн. м³/рік. Функціонує близько 1200 ставків і понад 450 водосховищ, в яких знаходиться близько 16% середньобогаторічного річкового стоку. Рівень водозабезпеченості області оцінюється як достатній.

Найбільшим водоспоживачем є сільськогосподарське виробництво, яке займає понад 57% в загальному його обсязі. Промисловість має 25% загальнообласного водоспоживання, з яких понад 73 млн. м³ безповоротно. Серед галузей промисловості найбільшим споживачем води є паливна промисловість (42% загального обсягу і 51% безповоротного промислового споживання), харчова (27% і 20% відповідно), машинобудування (12%). Головним напрямом раціоналізації промислового водоспоживання повинне стати зниження питомої водоемності продукції приблизно в 2 рази, тоді загальний обсяг водоспоживання може стабілізуватися на рівні 1990 року, а також підвищення ступеня використання зворотної води на підприємствах чорної металургії. Житлово-комунальне господарство використовує близько 16% загальних обсягів водоспоживання. Питоме водоспоживання в розрахунку на 1 жителя області становить приблизно 80% від загальнодержавного рівня. Екологічно негативні процеси водоспоживання проявились в погіршенні якості підземних вод внаслідок викидів хімічних засобів захисту рослин, фосфору, амонійного азоту, жирів, хлоридів, загальна маса яких досягає 55 ум. тис. т/рік.

Лісовий фонд становить 271,7 тис. га, в тому числі вкрита лісом площа – 213,4 тис. га (лісорозведення – 671 га: посадка і посів лісу становить 598 га та 73 га – природне поновлення лісу), лісистість – 9,4%, запаси деревини 18,22 млн.м³. Сільськогосподарське використання території привело до значного скорочення площі лісів в області. Однак варто відмітити, що за останні 10 років площа лісового фонду збільшилася Із 25 районів області 18 мають загальну лісистість менше 10%, а загальнообласний показник полезахисної лісистості становить 1,1%, що в 3 рази менше нормативу. Вікова структура лісів вкрай деформована: молодняк і середньовікові насадження займають відповідно 45,9% та 46,4% загальної площі, а частка зрілих лісів – 7,7%. Спостерігається значна територіальна диференціація в показниках лісистості: в напрямі з північного сходу на південний захід вони змінюються в межах від 19,7% (Котелевський район) до 12% (Семенівський та Машівський райони). Потреби господарства області в деревині за рахунок власних ресурсів забезпечуються приблизно на 40%. Однією з найважливіших проблем є необхідність створення цілісної систем захисних лісосмуг, що потребує додаткової закладки понад 0,5 тис. га насаджень.

Територія області має відносно великий природно-рекреаційний потенціал, що характеризується річною сумою годин сонячного світла (1900-2000); високими показниками числа днів з температурою вище 15° (115-125); незначними добовими амплітудами температури і тиску; переважанням помірно-посушливих, малохмарних, слабо- і помірно- морозних типів погоди; значною кількістю

поверхневих вод (густота річкової сітки – 0,51-0,70 км/км²) та запасами мінеральних вод. За економічною оцінкою в структурі природно-рекреаційного потенціалу мінеральні води займають 47,3%, ріки – 40,5%; ліси – 12,2%. Помітні тенденції формування територіальної структури природно-рекреаційного потенціалу: інтегральних (зональних) рекреаційних районів – Північний, Центральний-Східний, Південно-Західний (Придніпровський); а зональних районів (Ворсклянський, Пселсько-Хорольський, Сульський), комплексів (Миргородський) та центрів (Полтавський). Фактичне використання рекреаційних ресурсів області набагато менше рекреаційної ємності території.

В області велика кількість територій та об'єктів природно-заповідного фонду (341 на початок 2002 р.) загальною площею 96807,2 тис. га: 154 заказники, в т. ч. 19 загальнодержавного значення, 115 пам'яток природи, 18 парків – пам'ятки садово-паркового мистецтва, 51 заповідне урочище. Варто також відмітити, що згідно бальної оцінки природно-антропогенного блоку рекреаційно-туристських ресурсів (в основу покладено площу природоохоронних територій суб'єктів України) Полтавська область із показником 8,8 тис. га входить до групи з 14 областей, що отримали найнижчу оцінку – 1 бал.

Поряд з вищеназваними негативними процесами значної шкоди як природній системі, так і соціально-демографічній та виробничій завдає забруднення повітряного басейну. Середньорічний обсяг шкідливих викидів стаціонарних джерел становив у 2001 р. близько 65 тис. т (у 1992 р. – 670 тис. т), значна частина яких надходить в атмосферу без будь-якого очищення. В структурі викидів переважають вуглеводні та леткі сполуки – 33,5%, окис вуглецю – 23,6%, окис азоту – 16,5%, сірчистий ангідрид – 7,7%, інші речовини – 18,7%. Головними джерелами забруднення є підприємства нафтохімічної (33,7%), паливно-енергетичної (7,2%) та харчової промисловості (6,2%). Істотно зросло забруднення атмосфери транспортом (17,4%, наземний – 97,8%) та підприємствами промисловості будматеріалів (2%), хоч систематичні спостереження та детальні кількісні характеристики цього виду забруднення фактично відсутні, тому є приблизними.

Розглянуті процеси природокористування в межах області мають досить чітко виражений територіально диференційований характер. Це в значній мірі зумовлено істотними територіальними відмінностями в функціонуванні як окремих природних компонентів, так і природної системи області в цілому, а також особливостями внутріобласної територіальної організації виробництва та населення.

Таким чином, подібний підхід з вивченням минулого та сучасного використання ландшафтів та його розширення дозволять додатково зміцнити теоретичну базу антропогенного ландшафтознавства через всебічне використання методу історико-генетичних рядів, який розкриває хід розвитку різних класів антропогенних ландшафтів з моменту їх зародження до сьогодення.

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2001. – С.214-215.
2. Дудник І.М. Природокористування: еколого-економічні основи. – Полтава, Астрея, 1994. – С. 204-207.
3. Мильков Ф.Н. Общее землеведение. – М.: Высшая школа, 1990.
4. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и её заселение. – Полтава, 1914.
5. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 год. Сост. Н. Бодянский. – Полтава, 1865.
6. Полтавська область: природа, населення, господарство. За ред. Маца К.О., Чичкало Б.В., Коваленко Г.М. – Полтава: Полтавський літератор, 1998. – 336 с.
7. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Т. X. Переяславский уезд. – Полтава, 1890.
8. Статистичний щорічник Полтавської області за 2001 рік. Частина 1-2. – Полтава, 2002.

Considered the historical and geographical aspects of anthropogenic influence on the components of geo-

graphical sphere, retrace correlation past and present.